

ӘОЖ 930.116

САЛГАРАЕВ М.Т.

PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: marat.salgaraev@ayu.edu.kz

АБДУРАХМАНОВА Э.А.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты, (Қазақстан, Түркістан) e-mail: ezazaztb@mail.ru

СКИФТЕРДІ ҚАЗАҚПЕН ТАҢУ

Андатпа. Тәуелсіздік алғаннан кейін біз отандық тарихты тереңірек білуге тырысамыз. Кеңес дәуірінде көптеген тарихи оқиғалар идеологиялық себептермен бұрмаланған. Қазіргі уақытта отандық тарихшылар біздің ата-бабаларымыздың өткен ғасырлар мен тіпті мыңжылдықтар тарихының бет-пердесін қалпына келтіруге тырысуда.

Қазақстан аумағы ежелден өз заманының көптеген ірі державаларының пайда болу, өрлеу және гүлдену орны болған. Көшпенділер мен олар құрған скиф-сақтар, сарматтар, ғұндар, түркі қағанаттары, Түргеш, оғыз, қарлұқ мемлекеттері, моңғол ұлыстары, Алтын Орда және Қазақ хандығы сияқты саяси құрылымдардың тарихы - Қазақстан жерінде қазіргі мемлекеттіліктің қалыптасуының бастаушысы болды. Бірнеше мыңжылдықтар бойы жер шарының көптеген бұрыштарында адамдар өздерінің табиғи жағдайлары мен географиялық ортасына тән әртүрлі өркениеттер құрды. Египет, шумер, миной, үнді, грек және басқалары сияқты өркениеттер ерте қола дәуірінен ерте темір дәуіріне дейін дамыды. Алайда, осы өркениеттердің ішінде Ұлы Даланың орасан зор аумағын мекендеген скиф-сақтардың тарихы назардан тыс қалып отыр. Мақаланың мақсаты ежелгі скиф-сақтардың антропологиясын, генеологиясын, тілі мен мәдениетін, дәстүрлері мен дүниетанымын қарастыру және оларды қазақтармен сәйкестендіру болып табылады.

Кілт сөздер: скифтер, триада, скинос, ичулут, шафис, скуфус, иппак, Тарғытай, Липоксай, Арпоксай, Колаксай.

SALGARAEV M.T.

PhD, Kozha Akhmet Yasauy atyndagy Halykaralyk Kazakh-Turik University and Okytushysy (Kazakhstan, Turkistan k.) e-mail: marat.salgaraev@ayu.edu.kz

ABDURAKHMANOVA E.A.

Kozha Akhmet Yasauy atyndagy Halykaralyk Kazakh-Turik university master's students,
(Kazakhstan, Turkestan) e-mail: ezazaztb@mail.ru

IDENTIFICATION OF SCYTHIANS WITH KAZAKHS

Abstract. After gaining independence, we are trying to learn more and more about the national history. During the Soviet period, many historical events were distorted for ideological reasons. At the moment, Russian historians are trying to restore the picture of the past centuries and even millennia of the history of our ancestors.

The territory of Kazakhstan has long been the place of emergence, rise and prosperity of many major powers of its time. The history of nomads and political structures created by them, such as the Scythian-Saks, Sarmatians, Huns, Turkic kaganates, Turgesh, Oguz, karluq States, Mongolian uluses, the Golden Horde and the Kazakh Khanate, became the progenitor of the formation of modern statehood on the land of Kazakhstan. For several millennia, in many corners of the globe, people have created different civilizations that are characteristic of their natural conditions and geographical environment. Civilizations such as Egyptian, Sumerian, Minoan, Indian, Greek and others developed from the early Bronze Age to the early Iron Age. However, among these civilizations, the history of the Scythian-Saks, who inhabited a huge territory of the Great Steppe, remains unnoticed. The purpose of the article is to consider the anthropology, genetics, language and culture, traditions and worldview of the ancient Scythian-Saks and identify them with the Kazakhs.

Keywords: Scythians, triad, skins, ichulut, shafis, skufus, ippak, Targitai, Lipoxai, Arpoxai, Kolaxai.

САЛГАРАЕВ М.Т.

PhD, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясави (Казахстан, Туркестан) e-mail: marat.salgaraev@ayu.edu.kz

АБДУРАХМАНОВА Е.А.

Магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясави (Казахстан, Туркестан) e-mail: ezazaztb@mail.ru

ИДЕНТИФИКАЦИЯ СКИФОВ С КАЗАХАМИ

Аннотация. После обретения независимости мы все глубже пытаемся познать отечественную историю. В советский период многие исторические события были искажены по идеологическим соображениям. В данный момент отечественные историки стремятся восстановить картину прошлых столетий и даже тысячелетий истории наших предков.

Территория Казахстана издревле было местом зарождения, подъема и расцвета многих крупных держав своего времени. История номадов и созданных ими политических образований, таких как скифо-саки, сарматы, хунну, тюркские каганаты, тюркешские, огузские, карлукские государства, монгольских улусов, Алтын Орды и Казахского ханства - стала предтечей становления современной государственности на казахстанской земле. В течение нескольких тысячелетий на многих уголках земного шара люди создавали разные цивилизации свойственные своим природным условиям и географической среде. Такие цивилизации как египетская, шумерская, минойская, индская, греческая и прочие, просуществовали в своем развитии с раннебронзовой эпохи по раннежелезный век. Однако, среди этих цивилизаций остается без должного внимания история скифо-саков, населявших огромную территорию Великой Степи. Целью статьи является рассмотрение антропологии, генеологии, языка и культуры, традиций и мировоззрения древних скифов-саков и их отождествление с казахами.

Ключевые слова: скифы, триада, скинос, ичулут, шафис, скуфус, иппак, Таргитай, Липоксай, Арпоксай, Колаксай.

Кіріспе. Осы уақытқа дейін скифтерді түріктермен сәйкестендіру әрекеттері көп болды. Мысалы, О.Сүлейменовтың «Тарихқа дейінгі түркілер», Ә.Марғұланның «Ежелгі эпостар мен аңыздар», Т.Жұртбаевтың «Дулыға», З.Гасановтың «Патша скифтері», т.б. осы мәселе бойынша фактілер мен дереккөздер.

Бұл мақалада осы және басқа да еңбектерді қарастыра отырып, скифтерді қазақтармен сәйкестендіру әрекеттері айқындалады, өйткені көптеген тарихшылардың қазақтарды пра-түріктердің тікелей ұрпақтары деп айтуы тегін емес. Біз олардың тілін, антропологиясын, салт-дәстүрін, этнографиясын, аңыздарын зерттей отырып, екі тарихи прототипті анықтаймыз.

Скифтердің тілі, антропологиясы, салт-дәстүрі, этнографиясы, аңыздары бойынша концепциялар, әдістер, зерттеулер мен нәтижелер. Алдымен скифтердің тілін қарастырсақ.

Тілі. О.Сүлейменовтің пікірінше, тарихтың ең маңызды дәлелі – белгілі бір халықтар қолданған сөздер. Ал скифтерге келсек, О.Сүлейменов скифтердің тілін зерттеу үшін ежелгі ассириялық әріптерді, Геродот тарихын және оғыз эпосы Қорқытты пайдаланған.

Алдымен ассириялық әріптермен айналысайық. Алғаш рет «скиф» сөзін бізге тарих атасы Геродот беріп отыр, оның өзі бұл сөзге толық анықтама бермеген. Сүлейменовтың айтуынша, Геродот ассирия деректерінен бұл этимологияны алып тастаған, бұл Кавказ тауларынан Кіші Азияға солтүстіктен келген ашқуз тайпаларының дәл атауын береді. «Ашқуздардың» Геродоттың «скифтері» екенін географиялық, хронологиялық және тарихи деректер растайды. Тіпті еврей жазба деректері бұл атауды «аскеназы» деген атпен растайды [1, 202б.]. Бұл этимологияның ескі парсы, иран немесе араб тілдерінде ұқсастығы жоқ. Бұл сөзді анықтау үшін Сүлейменов Қорқыттың оғыз эпосын пайдаланған. Нәтижесінде Сүлейменов оғыздардың «іш-оғыз» (ішкі оғыз) және «таш-оғыз» (сыртқы оғыз) болып екіге бөлінгеніне назар аударды. Сүлейменов вербалды әдістерді қолдана отырып, ассириялық «ашқуз» және оғыздардың «ишқуз» сөздеріне жалпылаушы ұғым берді» [1, 208 б.]. Бұл бізге сол кезде (б.з.б. I мыңжылдық) скифтердің пра-түркі сөздерін қолданған деген тұжырымды дәлелдейді.

Геродотта скифтерден басқа «жарылған» деген тағы бір атау бар. Сүлейменов бұл этимологияға пра-түркілік анықтама берді. Оның соңғы зерттеуі «жарылған» сөзінің пра-түркілік «ичулут» («ішкі ұлт» – «ішкі халық») сөзі екендігіне әкелді [1, 213б.]. Сүлейменовтің осындай ауызша қулықтарынан кейін гректер бұл сөзді ассириялықтардан алып тастап, скифтерді «скифтер» деп атағаны, ал скифтердің өздерін «ичулут» деп атағаны белгілі болды. Екі сөз де бірдей мағына береді.

Кейбір жұмыстар мен дереккөздерде "скиф" сөзі басқа мағынаға ие. Мысалы, Татищев өзінің "Скифтерден славяндарға дейін" кітабында "скиф" сөзі халдей немесе еврей "скинос" - "шатыр" немесе грекше "скинос" - "тері" деген сөзден шыққанын анықтайды [2, 104с.]. Бірінші жағдайда, "шатыр" сөзі скифтердің өмірінен алынған болуы мүмкін, өйткені көптеген дереккөздерде олар шатырлар мен киізүйлерді қолданғаны айтылған. Батыс Азияның отырықшы халқы көшпенділердің тасымалданатын үйлерін жиі кездестірмеді, бұл оларға шатыр формасын еске түсірді. Гректің "былғары" мағынасы, бірінші жағдайда скифтердің дәстүрлі өміріне ұқсайды. Өйткені, скифтер ғана емес, сонымен қатар Еуразияның басқа көшпенділері тұрмыстық және әскери ісінде негізінен үй жануарларының терісін қолданған. Сондықтан ұқсас атау скифтерге берілді. Сонымен қатар, былғары сауыт, былғары ертоқым, былғары аяқ киім және тағы басқалардың өнертабысы скифтерге тиесілі.

Латышевте скифтер туралы дереккөздер жинағында "шафис" сөзінің тағы бір мағынасы бар - сүт пен сарысуды сақтауға арналған дөңгелек ағаш ыдыс [3, 316с.]. Бірінші және екінші жағдайдағыдай, бұл мән қайтадан көшпенділердің өмірінен алынған. Біздің жағдайда мұндай ыдысты қазіргі түркі халықтары қолданады және оны "күбі" деп атайды. Осылайша, бұл терминдер мен олар туралы ұғымдар скифтер үшін де, қазақтар үшін де екі прототип үшін бірдей.

Енді Геродоттың «Тарих» еңбегіне, дәлірек айтқанда оның төртінші кітабына көшейік. Геродотта скифтер туралы көптеген мәліметтер болғанымен, біз скифтердің өздері қолданған сөздерді ата-баба мен оның ұлдарының есімінен басқа білмейміз. Геродот скифтердің ата-бабасы Тарғытай болған деп мәлімдейді. Бұл сөздің өзін түркі тіліне, тіпті қазақ тіліне де жатқызуға болады. Геродот сонымен бірге скифтердің өз тілдерінде сөйлейтінін сипаттады және парсы сөздері туралы айтпады, дегенмен тарихтың әкесі бұған дейін Ахеменидтер тарихын зерттеген.

Скифтердің тікелей ұрпақтары осетиндер, олар үндіеуропалық отбасының иран тілдер тобына жатады деп есептеген Абаевтың зерттеулері керісінше болды [4, 14с.]. Абаевқа қарсы Гасанов сөз сөйледі. Оның айтуынша, Абаев скифтердің тілін үйрену кезінде иранша түсіндіруіне сәйкес келмейтін фактілерді ғылымнан алып тастайды [5, 66с.]. Мысалы, Абаев Тарғытай мен оның екі ұлы Арпоксай мен Колаксай сөздерінен ирандық тамырларды табуға тырысқанда сәтті анықтама бере алды, ал үлкен ұлы Липоксайға қатысты, мүлдем түсіндіруге болмайды деп ойлады [4, 243с.].

Гасановтың өзіне келетін болсақ, ол өзінің нұсқасын скиф атаулары мен тұлға аттарына береді. Тарғытай есімі ол түркі тіліндегі "тай" шығу тегі дегенді білдіреді. Аяқталуы тай, тайфа оның шығу тегін семантикалық түрде көрсетеді. Түркі тілдерінде, скиф тіліндегідей, ол жеке есімдерде де, тайпалардың атауларында да кездеседі. Мысалы, Колаксай атынан ол "кола" түбірін шығарады, ол түркі тіліне аударғанда қола дегенді білдіреді, паралат атауынан полад түбірін анықтайды, бұл аудармада болат дегенді білдіреді, гургушун – қорғасын атауынан қорғасын дегенді білдіреді [5, 70с.].

Абаев скиф атауларындағы барлық дерлік буындар мен сөздерді өзгерте отырып, өз тұжырымына келеді, дегенмен бұл сөздер бізге өзінше жолсыз мағына береді. Мысалы, Тарғытайдың үлкен ұлы Липоксай, "лип" немесе "леп" сөзінің түбірі қазақ тіліне аударғанда "жел"сөзін білдіреді. Енді Геродоттың сөздеріне түсініктеме берейік: "...Сонымен, липоксайдан авхаттар деп аталатын скиф тайпасы пайда болды деп айтылады..."[6, ІҮ.6]. Авхаттар Гипанис өзенінің жағасында қоныстанды, бұл грек тілінен аударғанда "қатты, дауылды" дегенді білдіреді, сондықтан бұл жерлерде ылғалды желдер пайда болады [7, 532-624с.]. Тарғытай ұлдарының барлық есімдерінде "сай" қосымшасымен аяқталады. Бұл сөз қазақ тіліне аударғанда "төменгі ағыс" немесе "ойпат"сөзін білдіреді. Геродоттың Скифия өзендері туралы жазғаны және скиф тайпаларын өзендердің орналасқан жеріне қарай бөлгені бекер емес. Сонымен қатар, осы "төменгі ағысқа" "Дон" өзенінің атауын қосуға болады, оны Абаев өз уақытында кітабында осетиндік "дан" сөзі ретінде анықтайды - өзен [4, 162с.]. "Дон" атауы қазақ тіліндегі "Дөң" сөзіне ұқсас, ол орыс тіліне аударғанда "биіктік" дегенді білдіреді және бұл мағынада сенімді деректер бар: "...Донның оң жағалауы барлық жерде дерлік биік, ал сол жағы төмен. Өте аз жерлерде ғана сол жағалау биіктігі 20-30 метр болатын жартастарды білдіреді" [8, 5-32с.].

Тарғытайдың екінші ұлы Арпоксай "арпо" түбіріне ие, ол қазақ тіліндегі "арпа" сөзіне ұқсас. Өйткені, Геродот өз кітабында скифтерді патша, жер жыртушы және жерөңдеуші ретінде анықтайтыны бекер емес. Кіші ұлы Колаксайға келетін болсақ, "Колак" түбірі қазақ тіліндегі "Аққол" немесе "қолы ақ" сөзіне ұқсас. Геродот "патша скифтері" жер жыртпайды, себпейді, яғни әскери істен басқа ештеңе жасамайды деп атап өтті. Колаксайдан паралат тайпалары шыққан, бұл оғыз тілінен аударғанда "кесу" дегенді білдіреді. Бірақ біз үшін ең бастысы, "Тарғытай" сөзінің мағынасы. Бұл сөзді әлі күнге дейін қазақ және қырғыз халықтары қолданады және жақын ағасы деп аударылады. Бұл мәліметтер бойынша бәрі біріктіріледі. Егер Абаев пен Сүлейменовтің сөздік тәсілдерін қолданатын болсақ, онда "Тарғытай" сөзін "Арғыата" (ата-баба) деп оқуға болады. Сонымен қатар, Геродот өз тарихында былай деп жазады: "...Бұл әлі тұрақсыз елдің алғашқы тұрғыны Тарғытай есімді адам болды" [6, ІҮ.5.]. Геродот

осылайша оны барлық скифтердің "ата-бабасы" деп анықтайды. Осылайша, біз білетін барлық скиф антрономдары қазіргі қазақ сөздерімен ұқсас.

Антропологиясы. Скифтердің антропологиясына келетін болсақ, олардың ежелгі еуропалық нәсілдің тасымалдаушылары екендігі дәлелденді. Алайда, дала мен орманды дала скифтерінің "тамырлары" шығу тегі бойынша әр түрлі болды. Сонымен қатар, грациализация және делигментация процестері кавказдық диапазонның қарама-қарсы диапазонында сипатталған. Қорытынды бір: Солтүстік Қара теңіз скифтері антропологиялық тұрғыдан өте гетерогенді болды. Дала мен орманды дала топтарының арасында айқын айырмашылықтар бар. Шамасы, бұл топтардың шығу тегі әртүрлі болды [9]. Егер скиф халықтарының орманды дала тобы автохтонды болса, онда дала тобы Азиядан келді. О. Смағұлов өз еңбектерінде Қазақстанның ежелгі халқы қола дәуірінде моңғолоидтық топтармен әлі ассимиляцияланбағанын дәлелдейді [10, 211с.]. Мұның бәрі түсіндіріледі. Моңғолоидтық топтармен ассимиляцияланбаған азиялық скифтер Ресейдің еуропалық бөлігіне қоныс аударды.

Дәстүрлері. Енді екі прототиптің дәстүрлеріне тоқталайық. Өздеріңіз білетіндей, скифтер тек парсылар мен македондықтарды ғана емес, сонымен бірге өз уақытында бүкіл Батыс Азияның гегемонына айналған және 28 жыл бойы бұл билікті ұстаған жауынгер халық болды. Сол сияқты ежелгі қазақтар парсылар мен гректерді (Томирис, Спитамен) жеңе алды. Екі прототипте де жүргізудің бірдей стратегиясы болды: өз далаларына қашып, жауларын тылға тереңірек апару.

Екі прототиптің жерленуі де сәйкес келеді. Геродоттың айтуынша, скифтер шұңқырларға немесе катакомбаларға көміліп, биік үйінді (қорған) жасады. Скиф қорғандары, археологиялық деректер бойынша, шағын және үлкен болып бөлінді, бұл халық арасындағы мүліктік стратификацияны дәлелдейді. Патша қорғандарында патшамен немесе жоғары лауазымды адаммен бірге әйелдері, күндері, жылқылары, алтын бұйымдары, қару-жарак, ыдыстар, яғни басқа әлемде қажет нәрсенің бәрі қоса жерленген [5, 31с.].

У.Х. Шалекенов өзінің "Орталық Азия Арийлерінің өркениеті" кітабында Орталық Азияның, Солтүстік Кавказдың және Солтүстік Қара теңіздің ерте темір дәуіріндегі қола тайпаларының жерлеу рәсімін егжей-тегжейлі сипаттайды. Ол осы тарихи аймақтардың барлығында табылған жерлеулердің ұқсастықтары бар деп мәлімдейді. Әсіресе Орталық Азияда табылған қорымдар мен қорғандарда, археологтардың пікірінше, марқұммен бірге қабірге бағалы заттар, қару-жарак, барлық керек-жарақтары бар ат қойылды, егер адам ақсүйек болса олардың қабірлеріне сонымен қатар марқұмның әйелдерінің бірі және әртүрлі зергерлік бұйымдары жерленген.

Қазақстанның өзінде 1960 жылы археологиялық картаға бес мыңға жуық қола және ерте темір ғасырларының ескерткіштері енгізілді, олардың көпшілігі Солтүстік Қара теңіз жағалауындағы скиф кезеңінің ескерткіштерімен ұқсас. Есік қорғанынан табылған "Алтын адам" скиф және сақ жерлеулерін анықтау туралы үлкен нүкте қояды [11, 92-100с.].

Көптеген ежелгі авторлар скифтерді "гиппомолгтар" - бие сауушылар және "глактофагтар" - сүтқоректілер ретінде сипаттайды, сонымен қатар сипаттамада скифтердің әдет-ғұрыптары мен мінез-құлқы туралы пікірлер бар, оларды халықтардың ең әділ, адал, асыл және батыл деп атайды [12, 7с.]. Мұндай сипаттама Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде де кездеседі:

«Еще скотоводам отличья даны,

Пасут они в долах стада-табуны.

Они все —бесхитростный, праведный люд,

И людям от них —ни несчастий, ни смут.

Одежда, еда, кони — все из их стад,
 Они же и вьючных животных растят.
 Кумыс, молоко, масло, сыр и творог,
 Подстилки и седла их — все тебе впрок.
 И все это — пользы великой мужи,
 И ты их доверье добром заслужи!
 Корми их, пои, с ними близко водись,
 И с правдой дано тебе в жизни сойтись.
 Что спросят давай им, что нужно возьми,
 Я видел: у них нету лжи меж людьми.
 Неведом закон им, они не мудры,
 Но вольною ширью поступков щедры.» [13, 339-340с.]

Алайда Жүсіп скифтерді емес, орта ғасырларда өмір сүрген көшпелі арғықазақтарды сипаттады. Гректер мен Жүсіптің мұндай ұқсас сипаттамалары кездейсоқ емес. Мысалы, мұндай сипаттама ортағасырлық варяг немесе ежелгі немістердің зерттеулерінде кездеспейді, дегенмен олар көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүрді. Бие мен сүт жегіштерді сауатындарға келетін болсақ, мұндай дәстүр ежелгі борисфениттерде (праславяндарда) немесе басқа халықтарда болған деген сенімді көздер жоқ. Осы сипаттамалармен авторлар оларды басқа көшпелі және отырықшы халықтардан күрт ажыратқан түркі және праказак тайпаларының ерекшелігін нақты атап өтті.

Сонымен қатар, көптеген ежелгі авторлар Тарғытайдың ұлдарымен байланысты скифтердің үш функционалдығын сипаттайды: діни, әскери және экономикалық (жерөңдеушілер мен қолөнершілер). Үш функционалдылық теориясын француз ғалымы Дж. Дюмезиль өз еңбектерінде растайды. Кейінгі ғылыми жұмыстар скифтер мен сақтардың үш функционалды тобының болуын растады. Тіпті Абаев, көрнекті осетин тарихшысы және иранизмді жақтаушысы: "...үндіеуропалық әлемнен тыс, үшфункционалдылық қазақтарға белгілі". Бұл жүйе, скиф кезеңінде, қоғамның идеалды моделі ретінде өмір сүрді.

Гасанов өз жұмысында қазіргі қазақтармен байланысты тағы бір сәйкестендіруді береді. Бұл байланысты қазақтардың жүздермен бөлінуінен байқауға болады. Осы уақытқа дейін тарихшылар бұл жүздердің қашан және қалай дамығанын нақты анықтай алмайды. Гасанов бұл тарихи мәселенің шешімін Геродоттың тарихи-саяси және әлеуметтік процестерінен іздеу керек деп санайды. "Жүз" сөзі, Гасановтың пікірінше, "уз" сөзінен шыққан. Шынында да, қыпшақ үстеуінде сөзге "ж" әрпі жиі қосылды. Мәселен, қыпшақ диалектіндегі "илан" түркі сөзі "жылан" сияқты естіледі.

Геродоттың мәлімдемесіне сүйенсек, бәлкім, қазақтың "жүз" сөзі "уз" туындысы арқылы қазақ этникалық біртұтас қоғамының үш бөлімге бөлінуі үш ағайынды скиф – гуздардың ұрпақтары: аға - Липоксай, орта - Арпоксай және кіші - Колаксай сөздерінен шыққан шығар [5, 116с.]. Егер осы фактіге көз жеткізсек, қазақ жүзінің жасы үш мың жылдан асады.

Қазақ хандығы кезеңінде қазақтар өз аумақтарын жүздер арасында бөлді деген мәселеге келетін болсақ, ол жүздерді аумақтық оқшаулаудың қазіргі шекаралары, кем дегенде, Геродот кезеңіне қарай қалыптасқанын көрсететін тұжырымдармен толығымен жоққа шығарылады. Сол кездің өзінде қазақтардың ата-бабалары тұрақты қоныс аударудың тұрақты аймақтарының шекараларында біртұтас саяси қауымдастық пен байланысқа ие болды [5, 116с.]. Геродот скиф-гуздардың үш бөлікке бөлінуі туралы айтады және бұл «алғашқыскифтерде» алғашқы үш рулық одақтары пайда болған [5, 117с.].

Қазақ әдебиетінде "Ұлы жүзге таяқ беріп малға қой, орта жүзге қалам беріп дауға қой, кіші жүзге найза беріп жауға қой" деген сөз бар. Бұл сөздер Тарғытайдың ұлдарына өте ұқсас. Шынында да, Липоксайдың үлкен ұлынан негізінен мал шаруашылығымен айналысатын тайпалар пайда болды, Колаксайдың Кіші ұлына келетін болсақ, одан жауынгер болған паралаттар немесе "патша скифтері" пайда болды. Сонымен қатар, бұл сөзде "найза" қаруы бірдей - скиф жауынгерінің, жаяу және шабандоздың міндетті атрибуты болған найза. Бұл фактілер мен сәйкестендірулер скифтердің ата-бабасы қазіргі Қазақстанның аумағы болып табылатын шындықтарды тағы да негіздейді.

Геродоттың Тарғытай туралы сипаттамалары бар: "...Бұл Тарғытайдың ата-анасы, скифтер айтқандай, Зевс пен Борисфен өзенінің қызы болған (мен, әрине, олардың тұжырымдарына сенбеймін)" [6, ІҮ.5.]. Белгілі қазақ тарихшысы Тұрсын Жұртбай өзінің "Дулыға" кітабында төменде келтірілген мәліметтерді береді. Геродоттың айтуынша, ол Тарғытайдың Зевс пен Борисфен өзенінің қызынан шыққандығы туралы скифтердің әңгімесіне сенбейді. Мұның түсіндірмесі бар. Скифтер Геродотқа "Зевс" сөзін сөзбе - сөз айта алмады, дегенмен діни мағынада бұл Құдайдың есімі "Көк Тәңірі" - ең жоғарғы, прототиптердің басты құдайы. Скифтер Геродотқа дәл осылай түсіндірген шығар. Осы тұжырымдама бойынша Геродот өз кітабында осы Құдайдың есімін грек құдайы Зевстің есімімен қалдырды, өйткені әр халық үшін бір ғана "құдіреті шексіз" бар. Мұның бәрі анық. Тарғытайдың анасы Борисфеннің қызына келетін болсақ, түріктерде өзен әрқашан тазалық пен өмірдің қасиетті символы болып саналды. Көптеген жағдайларда өзендердің атауы Ана символымен біріктірілді. Мысалы, Енисей өзені түркі тіліндегі "Ене-сай", Лена өзені – "Іле-Ана" сөздерінен шыққан. Көптеген ежелгі әңгімелер, эпостар мен аңыздар өзен атауларымен байланысты. Мысалы, қимақ эпосынан Ертіс – "Ертүс" өзенінің атауының шығу тегін байқауға болады. Аттила (Әділет) есімі Итиль (Еділ) өзенінің атауымен тығыз байланысты [14, 44-47с.]. Дереккөздерде Еділ (Әділ) үлкен жайынды ұстап алады және барлық ғұндар Еділді Итиль өзенінің иесін бағындырды және бұл Римді басып алудың белгісі деп шешті. Сол сияқты, Шыңғысхан кезінде түріктер үшін Онон өзені қасиетті болып саналды, оның жағалауында құрылтайлар мен ханның таққа отыруы әрдайым ұйымдастырылды. Түркі халықтары арасында өзендермен байланысты мұндай әңгімелер өте көп.

Тіпті казактар (ассимиляцияланған славян-түркі халқы) облыстармен немесе қалалармен емес, өзендермен бөлінеді: Запорожье, Дон, Кубань, Терек, Еділ, Жайық және т.б. Бұл фактор өзеннің көшпелі түріктердің өмірінде маңызды болғанын дәлелдейді. Сондықтан, скифтер өздерінің аңызға айналған ата-бабаларының шығу тегі туралы айта бастағанда, олар өзеннің атауын қолданды. Бірақ Геродот Скифияда көптеген өзендерді білді, оны өзі сипаттайды және әйгілі ең үлкен Борисфен өзенін белгілейді. Скифтер әңгімесінде аталған өзен Геродотқа белгісіз еді. Сондықтан, скифтердің Тарғытай туралы әңгімесінде Геродотқа кейбір мәліметтер түсініксіз болды, өйткені бұл оқиға Солтүстік Қара теңіз аймағына қатысты емес болатын және оған көптеген географиялық және діни атаулар жай ғана белгісіз болды.

Тұрсын Жұртбайда өз кітабында барлық скифтердің атасы "Тарғытай" антропиміне түркі атауын береді. Қазақ эпостарында Тарғыхан туралы әңгімелер сақталған. Сондай-ақ әйгілі "Ер Тарғын" эпосы. Сонымен қатар, "Тарғы" сөзі қазақ тіліндегі "түрген" сөзімен бірдей, бұл өзенді білдіреді [14, 42с.].

Этнографиясы. Екі прототиптің этнографиясын зерттеу де назардан тыс қалған жоқ. Жоғарыда айтылған скиф және сақ стратегиясынан басқа, осы халықтардың жауынгерлерінің қарулануына тоқталу қажет. Скифтердің шабуылға арналған негізгі қаруы садақ болды. Скиф садақтары құрылымы бойынша басқа халықтардың садақтарынан күрт ерекшеленді. Олар күрделі болды, оны жасау үшін тек ағаш

материалды ғана емес, сонымен қатар қабықтан, мүйізден, сүйектен және тіпті сiңiрлерден жасалған бөлшектердi де қолданды. Садақтың көлемi аз болды, шамамен 80-90 см. Садақтан басқа жебелер де орналастырылған арнайы қораптарға (гориттер) қолданылды. Жебелердiң саны 50-60 немесе одан да көп, тіпті кейде 200-ге дейін жеткен [15, 92с.].

Скифтердiң шабуыл қаруының екiншi кең таралған түрi найза болды. Ол атпен де, жаяу шайқаста да қолданылды. Найза жауынгердiң екi қызметiн атқарды: пышақтау және лақтыру. Салтаттылар ұзындығы 1,7-2,2 м найзаны лақтыру үшiн пайдаланды, жаяу жауынгерлер – 2,5-3 м. Осылайша жаяу жауынгерлер ұзын найзасымен жауды ат үстiнде де оңай ала алады. Жебелер мен найзадан басқа, скифтер дарттарды жиi қолданған. Құрылымы бойынша олар қарапайым болды. Дарттарды негiзiнен ат жауынгерлерi қолданған. Найзалармен салыстырғанда олар тек лақтыру функциясын атқарды [15, 93с.].

Салтаттылар мен жаяу скифтердiң басты қаруы темiр қылыштар мен қанжарлар болды. Қылыштар мен қанжарлардың пішіндерi бiрдей болғанымен өлшемдерi бойынша ерекшелендi. Скифтер ұзындығы 50-70 см болатын қысқа қылыштарды жиi қолданған. Қанжарлардың ұзындығы 30-40 см болды. Скиф қылыштары грек және басқа қылыштардан тек ұзындығымен ғана емес, сонымен қатар екi жағынан да жүзiмен ерекшелендi. Скифтер қылыштары мен қанжарларын былғарымен тоқылған ағаш қынаптарда киген. Олар арнайы құрылғымен жауынгердiң оң жағындағы белдiкке бекiтiлдi. Қылыштар мен қанжарлар тек жауынгерлер мен скиф ақсүйектерiнде болған [15, 94с.].

Скифтер жылқы шаруашылығына асыл тұқымды жүйенi енгiздi, осылайша үлкен және төзiмдi жылқылар алды. Металл немесе алтын тақтайшалары бар былғары сауыт-саймандарды ойлап тапқан скифтер, сондай-ақ осы уақытқа дейiн жамбаста емес, аттың артқы жағында еркiн жүруге мүмкiндiк беретiн алғашқы ер-тоқымды жетiлдiрдi [5, 28с.]. Скифтер қанжарлар мен қылыштардан басқа балталар мен айбалталарды қолданды. Геродотта айбалта («секира») тек екi рет кездеседi: бiрiншi рет - ант беру кезiнде, секира шарап пен қан ыдысына түскен кезде; екiншi рет скифтердiң шығу тегi туралы аңыздың скифтік нұсқасын сипаттағанда. Жауынгерлiк айбалта - аспаннан құлаған қасиеттi сыйлықтардың бiрi, археологиялық дәлелдер скифтердiң бұл қаруды жиi қолданғанын көрсетедi. Сонымен қатар, скифтермен байланысты грек торетивтік заттарында және Воронеж ыдысында алты скифтік үшеуiнiң қолында жауынгерлiк айбалта бары суреттелген [16, 65с.].

Скиф итарқасының маңызы аз болды. Ежелгi авторлар бұл қару туралы ешқандай сипаттама қалдырған жоқ. Сол сияқты, суреттер де жоқ. Тек археология деректерi скифтердiң итарқа қолданғанын сирек жағдайларда ғана дәлелдейдi, өйткенi жерлеу орындарында, қорғандарда және төбелерде табылған тас итарқалардың саны шектеулi [16, 68с.]. Скифтердiң жауынгерлiк киiмi қабықтар болды. Олар екi түрлi болды. Ерте ортағасырлық славян тізбегiн еске түсiретiн, сондықтан әдетте қабыршақ деп аталатын металл тақтайшалардан немесе қабыршақтардан жасалған қабықтар жиi қолданылған. Қабықтардың екiншi түрi тек металл төсбелгiлерi бар былғары болды. Олардың жеңiл салмағы скиф жауынгерлерiнiң салтатты, жаяу шайқаста да жылдамдығын екi есеге арттырды [16, 69с.]. Әскери бас киiм беттiң жоғарғы жағына арналған алдыңғы ойығы бар тостақ тәрiздi дулыға болды. Мұндай дулығаның аналогы Грецияда да, Иранда да кездеспеген [16, 76с.].

Соңында скифтердiң қалқандары туралы деректер. Жауынгер скифтердiң қорғандарындағы қалқан қалдықтары сирек кездеседi. Бұл қалқандардың негiзiнен ағаштан және былғарыдан жасалған, сондықтан бүгiнгi күнге дейiн сақталынбаған. Дегенмен суреттерде қорғаныс қаруының бұл түрi басқаларға қарағанда әлдеқайда жиi

кездеседі. Суреттер мен ежелгі жазбаша дереккөздер скифтерде мөлшері мен түрі бойынша әртүрлі қалқандардың болуын көрсетеді: сопақ, шаршы, тікбұрышты және т. б. [16, 78с.].

Скифтердің қару-жарағының барлық эпизодтары сақтар мен қазақтардың қару-жарақтарымен бірдей. Садақтар мен жебелер, акинактар мен балталар (айбалта), найзалар мен қалқандар, қабықтар мен дулығалар, осы сауыттардың барлығын ежелгі дәуірде сақтар да, XIX ғасырдың басы мен бірінші жартысына дейін қазақтар да қолданған.

Геродот сипаттаған скифтердің киіміне келетін болсақ, сәйкестік оның барлық бөлшектерінде көрінеді. Скифтік ерлер мен әйелдердің барлық киімдері: сыртқы киім, шалбар, етік, көйлек және т.б. негізінен жануарлардың терісі мен жүнінен жасалған. Сақтар мен скифтер сияқты ер адамдар жиі үшкір қалпақ киетін [5, 29-30с.]. Бірақ ең бастысы – скифтердің, сақтардың және қазақтардың тұрғын үйлері. Киіз үйлерді әлі күнге дейін көптеген түркі халықтары қолданады. Гиппократтың еңбегінде айналасында төрт және алты доңғалақты жабық киіз арбаға жұп өгіздер тартылған скифтердің тұрғын үйінің сипаттамалары бар [5, 117с.].

Аңыздары. Эпостар мен аңыздар тарихты зерттеу үшін өте маңызды. Әлкей Марғұланның "Ежелгі эпостар, аңыздар" кітабында ежелгі қазақ эпостарының бірі "Енсегей" сипатталған. Бұл эпоста "қанлы" тайпасының этнонимі байқалады. Бұл этноним, осы эпостың нұсқасы бойынша, қазақтың "қанқалы" - "арба" деген сөзінен шыққан [17, 62-63с.]. Бұл жердегі маңызды мәселе, ол скифтерді сипаттаған барлық ежелгі авторлардың, ең алдымен, өгіз сүйрейтін арбалар, киіз үйлер туралы айтқаны бекер емес. Сонымен қатар, ежелгі авторлар осы сипаттамамен "патша скифтерін" атап өтті. Біздің эпоста басты кейіпкердің хан тағына көтерілуінің сипаттамасы да бар. Бүгінгі күнге дейін осы эпостан "қанлы" тайпасы туралы қанатты сөз сақталған: "Хан жоқ болса, қанлыдан хан көртер".

Көптеген грек мифтері скифтердің территориясымен ғана емес, скифтердің өздерімен де байланысты. Мысалы, аргонавттар, Иллиада және Одиссея туралы миф, Геракл мен Тесей, Ахиллес және амазонкалар туралы миф және басқа мифтер скиф тайпалары мен олардың аумақтарын сипаттайды. Бұл мифтердің барлығы бізге бала кезінен таныс, бірақ көптеген грек мифтік сюжеттері түркі және арғықазақ эпостарымен бірдей екенін білмейміз. Мысалы, грек циклопы қазақтың ежелгі "Еділ" эпосында да кездеседі, онда басты кейіпкер Еділ бір көзді алыпты жеңеді, оның жалғыз көзін ыстық темірмен ояды. Барлық дерлік ежелгі эпостар мен аңыздарда осындай ұқсастықтарды байқауға болады. Мысалы, "Ер Төстік" - бұл бізге әртүрлі нұсқаларда жеткен орасан зор туынды, бірақ олардағы сюжеттер бірдей. А. Марғұлан бұл эпоста грек мифтерімен, әсіресе "Одиссеймен" көптеген сәйкестендірулерді іздейді [17, 66-70с.]. Сол сияқты, бізге дейін түркі халықтарының түрлі нұсқаларында сақталған "Алпамыс" эпосы да баршаға белгілі. Онда грек мифтік кейіпкерлерімен Одиссей, Геракл және т.б. параллельдер тоғысқан. Грек және түркі және қазақ эпостары мен мифтерінің сюжеттері бір-бірімен бірдей болғанымен, оларда бірдей антрономиялық, теонимикалық, топономикалық және этнономиялық атаулар жоқ. Бұл бізге бұл эпостың бір тарихи тамыры бар екенін дәлелдейді, бірақ әр түрлі топономикалық және этнономиялық атаулары бар әртүрлі сипаттамаларда бізге дейін сақталған. Бір нәрсе ақиқат, бізде аңыздар ауызша сақталды, содан кейін ғана олар "мұқабаның астына" түсті, ал грек мифтеріне келетін болсақ, оларды жеке авторлар жазды. Мысалы, "Иллиада" мен "Одиссеяның" авторы - Гомер. Оның саудагерлерден, саяхатшылардан және т.б. алғанын құжаттайтын сенімді дереккөздер бар. Мысалы, Гомер ғана емес, басқа авторлар (тіпті Геродот) өз кезегінде біздің жерімізге саяхаттаған Аристейдің еңбегіне сүйенген.

Қорытынды. Сонымен, жұмыс барысында скифтерді қазақтармен олардың тілін, антропологиясын, дәстүрлері мен аңыздарын зерттеу арқылы сәйкестендірудің кейбір тәсілдері жасалды. Дәл және соңғы сәйкестендіруді археология ғана бере алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сулейменов О. Собрание сочинений. Тюрки в доистории. Т.5. Алматы, 2004.
2. Татищев В. От скифов до славян. М., 2011.
3. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Том 1.С.-П.,1890.
4. Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. Т.І.М.,1949.
5. Гасанов З. Царские скифы. Нью-Йорк, 2002.
6. Геродот. История. Перевод с греч. Г.А.Стратановского. Л.,1972.
7. Гипанис//БСЭ (в 30т.) / А.М.Прохоров (гл.ред.).М., 1971.-Т. VI.
8. Богачев В.В. Пресноводная фауна Евразии. Часть1. Л., 1924г.
9. Козинцев А.Г. Скифы Северного Причерноморья: межгрупповые различия, внешние связи, происхождение. <http://www.archaeology.ru/Download/Kozintzev/2007.pdf>
10. Оразақ Смағұлов. Қазақ халқының антропологиялық тарихы. Т.І. Алматы, 2011.
11. Шалекенов У.Х.-Баласағуни. Цивилизация ариев Центральной Азии. Тараз, 2012.
12. Подосинов А.В. Древнейшие государства Восточной Европы. Северное Причерноморье в античности. М., 1999.
13. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Издание подг. С. Н. Иванов. Москва, 1983.
14. Тұрсын Жұртбай. Дулыға. Т.1. Алматы, 2007.
15. Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Под общей редакцией академика Рыбакова Б.А. М., 1989.
16. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. Археология СССР. Свод археологических источников. Выпуск Д 1-4.
17. Әлкей Марғұлан. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы, 1985.

REFERENCES

1. Suleymenov O. Sbornik sochineniy. Tyurki v istorii. T.5. Almaty, 2004.
2. Tatishchev V. Ot skifov do slavyan. M., 2011.
3. Latyshev V.V. Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze. Tom 1.S.-P.,1890.
4. Abayev V. I. Osetinskiy yazyk i fol'klor. MID, 1949 g.
5. Gasanov Z. Tsarskiye skify. N'yu-York, 2002.
6. Gerodot. Istoriya. Perevod s grech. G.A.Stratanovskogo. L.,1972.
7. Gipanis//BSE (v 30t.) / A.M.Prokhorov (gl.red.).M., 1971.-T.VI.
8. Bogachev V.V. Presnovodnaya fauna Yevrazii. Chast'1. L., 1924g.
9. Козинцев А.Г. Скифы Северного Причерноморья: межгрупповые различия, внешние связи, происхождение. <http://www.archaeology.ru/Download/Kozintzev/2007.pdf>
10. Orazaq Смағұлов. Qazaq xalqınıń antropologiya tarixi. T.İ. Almatı, 2011 j.
11. Shalekenov U.KH.-Balasaguni. Tsivilizatsiya ariyev Sredney Azii. Taraz, 2012.
12. Podosinov A.V. Drevniye gosudarstva Vostochnoy Yevropy. Severnoye Prichernomor'ye v drevnosti. M., 1999.
13. Yusuf Balasagunskiy. Blagodatnoye znaniye. Izdaniye podg. S. N. Ivanov. Moskva, 1983.
14. Tursin Jurtbay. Dwlıǵa. T.1. Almatı, 2007 j.
15. Arkheologiya SSSR. Step' yevropeyskoy chasti SSSR v skifo-sarmatskoye vremeya. Pod obshchey redaktsiyey akademika Rybakova B.A. M., 1989.
16. Melyukova A.I. Vooruzheniye skifov. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov. Vypusk D 1-4.
17. Älkey Marǵulan. Ejelgi jır, ańızdar. Almatı, 1985 j.